

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

XIV ƏSR NƏSR ABİDƏSİ “SİYƏRÜN-NƏBİ” ƏSƏRİNİN LEKSİKASI

İxtisas: 5710.01 – Türk dilləri

Elm sahəsi: filologiya – dilçilik

İddiaçı: **Zəminə Hidayət qızı Rüstəmbəyli**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Türkdilli əlyazmaların tədqiqi şöbəsində yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər:

akademik
Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

Rəsmi opponentlər:

filologiya elmləri doktoru, dosent
İlhami Yusif oğlu Cəfərsoy

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Nuridə Səməd qızı Novruzova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Elçin Məhəmməd oğlu Məmmədov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Sayalı Allahverdi qızı Sadıqova

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Zemfira Musa qızı Əliyeva

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran ən aktual məsələlərdən biri orta əsrlərə aid anadilli abidələrimizin üzə çıxarılması, hərtərəfli tədqiqata cəlb olunmasıdır. Məlumdur ki, min beş yüz ildən artıq təkamüllü inkişaf yolu keçmiş Azərbaycan ədəbiyyatının ilk yazılı nümunələrinin tarixi elm aləmində XIII yüzillikdən hesablanır. Zəngin irsə malik olan və qədim abidələrinin özünəməxsusluğu ilə fərqlənən Azərbaycan dilinin inkişaf tarixi məhz yazılı anadilli abidələrimizin araşdırılması ilə öyrənilir, təkamül mərhələləri tədqiq edilir. XIII-XIV əsrlər Azərbaycan dilinin inkişaf yolunu əks etdirən yazılı anadilli abidələr, ədəbi-bədii kitabələr və dil nümunələrinin zənginliyi ilə seçilir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə nəzər saldıqda, ana dilinin incəliklərindən məharətlə istifadə edərək, düşüncə və fikirlərini ana dilinin mayası üzərində kökləyən bir sıra şairlər dünyəvi poeziya nümunələri, nəzm və nəsr abidələri yaradaraq adlarını Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə ölməz sənətkarlar kimi həkk edə bilmişlər.

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində milli anadilli ədəbiyyatımızın mühüm bir qolunu ərəb və fars dillərində yazılmış əsərlərin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi ilə yaradılmış bədii ədəbiyyat təşkil edir. Bu tədqiqat işinin aktuallığı, ilk növbədə, dilin tarixinin öyrənilməsində tərcümə abidələrinin tədqiqinin zəruriliyini ortaya qoymaqdan ibarətdir. Yazılı tərcümə abidələri, həmçinin bədii tərcümə tarixinin əhatəli tədqiqi, klassik Azərbaycan tərcümə sənətinin incəliklərinin üzə çıxarılması baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin nüfuzunun və istifadə dairəsinin artıq XIII əsrdən başlayaraq nə qədər geniş olduğu danılmazdır. Orta Asiyada, İraqda, Şərqi Anadoluda bir sıra sənətkarların seir-sənət dili, yaradıcılıq vasitəsi məhz Azərbaycan dili olmuşdur. Orta əsrlər tərcümə ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri XIV əsr Şərqi Anadolu ədəbi məktəbinin nümayəndəsi Ərzurumlu Qazi Mustafa Zərir olmuşdur. Mustafa Zərir istər öz dövründə müasirləri, istərsə də sonrakı dövrlərdə ardıcılıqları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Tədqiqatçılar onu “maarif ustası, tarix bilicisi olan bir şəxs” kimi dəyərləndirmişlər.

Mustafa Zərir sadə və təbii dili ilə yanaşı, canlı və axıcı üslubu ilə

də diqqəti çəkir. “Siyərün-Nəbi” əsəri üzərində aparılan tədqiqat, abidənin lüğət tərkibi, burada yer alan yüzlərlə sırf Azərbaycan sözlərinin işləkliyi və həmin leksemlərin ədəbi dilimizdə, dialekt və şivələrimizdə qorunması bu dil abidəsinin müəllifinin Azərbaycan xalqına mənsubluğunu bir daha sübut edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın başlıca obyektı XIV əsr şairi Ərzurumlu Qazi Mustafa Zəririnin “Siyərün-Nəbi” əsəri və abidədə işlənmiş türk, eləcə də alınma sözlərin leksik, leksik-semantik, struktur baxımından tədqiqi və izahıdır. İşin əsas predmeti Mustafa Zəririnin hazırda Konya Bölgə Əsərlər Kitabxanasında saxlanılan “Siyərün-Nəbi” əsərinin əlyazmasıdır.¹

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Ərzurumlu Qazi Mustafa Zəririnin “Siyərün-Nəbi” əsərinin dilini tədqiq etməklə XIV əsr Azərbaycan dilinin leksikasını araşdırmaqdır. Bu məqsədlə aşağıdakı məsələlərin həlli qarşıya qoyulan vəzifələrdir:

- əsərdə qeyd olunmuş leksik vahidlərin tematik bölgüsünün aparılması;
- abidənin dilində işlənmiş frazeoloji birləşmələrin leksik-grammatik xüsusiyyətlərinə görə təsnifləndirilməsi;
- leksik-semantik söz qruplarının təhlil olunması;
- arxaik leksikanın tədqiq edilməsi;
- müasir dil baxımından lüğəvi mənasını tam və ya qismən dəyişmiş sözlərin aşkara çıxarılması;
- isim, sifət və feil nitq hissələri üzrə çoxmənalılığın araşdırılması;
- leksik-semantik və qrammatik omonimlərin müəyyənləşdirilməsi və onların müəyyən tarixi mərhələdə omonimlik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
- ismi və feili sinonimlərlə ifadə olunmuş leksik vahidlərin mənşəyinin araşdırılması və dövrün ədəbi dilində işləkliyinin izlənilməsi;
- mütləq və nisbi antonimlərin lüğəvi mənalılarının araşdırılması.

Tədqiqatın metodu. Dissertasiya işində Mustafa Zəririn “Siyərün-Nəbi” tərcümə əsərinin dili həm təsviri, həm də müqayisəli-

¹ Mustafa Zəririnin hazırda Konya Bölgə Əsərlər Kitabxanasında saxlanılan “Siyərün-Nəbi” əsərinin əlyazması, № 1037

tarixi metoddan istifadə edilərək öyrənilmişdir. XIV əsr Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində yer almış sözlər mənalarına görə qruplaşdırılıb təhlil edilərkən təsviri metoddan istifadə edilmişdir. Müqayisəli-tarixi metod əsasında Mustafa Zəririn “Siyərün-Nəbi” tərcümə əsərinin dili dövrünün digər müəlliflərinin əsərlərinin dili ilə müqayisə olunmuş, eləcə də abidədəki sözlər qədim türk yazılı abidələri, orta əsrlər anadilli və digər türkdilli abidələr, lüğətlər əsasında araşdırılmışdır. Bu metod əsasında abidənin dilində işlənmiş, müasir dilimizdə unudulan, eləcə də izlərini dialekt və şivələrimizdə qoruyan sözlər müəyyən edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan müddəalar:

- Orta əsrlər Şərqi Anadoluda Azərbaycan dili ədəbiyyat dili kimi aparıcı mövqeyə malik olmaqla yazılı dil kimi fəaliyyət göstərmiş, poetik imkanlarının genişliyi və lüğət tərkibinin zənginliyi ilə səciyyəolənərək güclü nüfuza malik olmuşdur.

- XIV əsrdə Şərqi Anadoluda yaşayıb, yazıb-yaratmış, zəngin irsi dövrümüzdə qədər gəlib çatmış Ərzurumlu Qazi Mustafa Zərir Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf xəttini bütün istiqamətlərdə öz əsərlərində mükəmməl şəkildə əks etdirən Azərbaycan şairidir.

- Mustafa Zəririn “Sirətün-Nəbi” əsəri Azərbaycan-türk dilinin tarixi, etnoqrafik leksikasını araşdırmaq üçün olduqca əhəmiyyətli bir ədəbi qaynaqdır.

- Mustafa Zəririn “Siyərün-Nəbi” əsərinin dilində müxtəlif və rəngarəng üslubi məqamlarda işlənən söz qrupları Azərbaycan-türk dilinin tarixi, etnoqrafik leksikasını araşdırmaq üçün olduqca əhəmiyyətli qaynaqdır.

- Mustafa Zəririn “Sirətün-Nəbi” əsəri dini mövzuda yazılmasına baxmayaraq, dilinin leksik zənginliyi ilə seçilir. Əsərin nəslrlə qələmə alınmış hissəsi öz sadəliyi və ümumxalq dilinə yaxınlığı ilə diqqət çəkir.

- Mustafa Zəririn “Siyərün-Nəbi” əsərinin leksik-semantik cəhətdən təhlili əsərin dilində yer almış arxaik leksikanın bir sıra spesifik cəhətlərini üzə çıxarır. Əsərdə işlənən bəzi arxaizmlər hazırda müasir türk dillərində semantik genişlənməyə məruz qalmış və yeni mənə çalarları qazanmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Mustafa Zəririn “Siyərün-Nəbi” tərcümə əsərinin dili üzərində aparılan araşdırmalar Azərbaycan dilçiliyində yeni bir hadisədir.

Dissertasiya işində Mustafa Zəririn “Siyərün-Nəbi” tərcümə əsərində işlənən sözlər toplanaraq mənşə baxımından qruplaşdırılaraq təhlil olunmuş, yeri gəldikcə, bir sıra sözlərin etimologiyası, linqvosemantik izahına yer verilmişdir. Bir sıra arxaik sözlərin seçilib araşdırılması, dilimizin tarixi leksikologiyası baxımından da öyrənilməsi tamamilə yenidir. Bunu, həmçinin abidənin dilində işlənmiş frazeoloji söz birləşmələrinə də aid etmək olar. Əsərin, əsasən, nəslə yazılmış olduğunu nəzərə alsaq, frazeoloji söz birləşmələrinin araşdırılması XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi frazeologiyasının öyrənilməsi baxımından da yenidir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Mustafa Zəririn “Siyərün-Nəbi” tərcümə əsərinin leksikasının araşdırılması ilə bağlı tədqiqat işinə gələcəkdə mütəxəssislər orta əsrlər anadilli yazılı abidələrin tədqiqi zamanı bir mənbə kimi müraciət edə bilərlər. Dil tarixçiləri dilin inkişafı boyunca baş vermiş semantik dəyişikliklərin izahında bu əsərdən istifadə edə bilərlər. Tədqiqatın nəzəri nəticələrindən türkologiya, tarixi leksikologiya, dil tarixi, ədəbi dil tarixi materialı kimi istifadə etmək olar. Bu baxımdan araşdırmanın elmi-nəzəri əhəmiyyəti böyükdür.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi: Müdafiyyə təqdim olunan dissertasiya işi AMEA Əlyazmalar İnstitutunun Türkdilli əlyazmalar şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın materialları və nəticələri ilə bağlı məqalələr beynəlxalq konfranslarda məruzə şəklində təqdim olunmuş, AAK-ın tövsiyə etdiyi elmi məcmuələrdə dərc olunmuş məqalələrdə də öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Müdafiyyə təqdim olunan dissertasiya işi AMEA Füzuli Əlyazmalar İnstitutunun Türkdilli əlyazmalar şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 3 səhifə, I fəsil 32 səhifə, II fəsil 61 səhifə, III fəsil 64 səhifə, Nəticə 2 səhifə, istifadə edilmiş ədəbiyyat, 11 səhifə, ixtisarlar 3 səhifə. Ümumi həcmi 178 səhifə – 288, 769 işarə.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın I fəslı **“Mustafa Zərır və onun “Siyərün-Nəbi” əsəri”** adlanır və dörd yarımfəsildən ibarətdir. **“XIII-XIV əsrlər tarixi-mədəni şərait və Azərbaycan türkcəsinin mövqeyi”** adlanan birinci yarımfəsildə XIII-XIV əsrlər Azərbaycan tarixinə qısa ekskurs edilmiş, ziddiyyətli bir dövr kimi səciyyələndirilməsinə baxmayaraq, elm və tədris mərkəzələrinin fəaliyyət göstərdiyi, dövrün məşhur filosof, riyaziyyatçı, həkim, şair, alim və mütəfəkkirlərinin yetişdiyi bir dövr kimi də qiymətləndirilmişdir.

Bəllidir ki, XIII-XIV əsrlərdə yaranmış ilk anadilli yazılı abidələrimizin bir qismi başlıca olaraq Şərqi Anadoluda və Şərqi Anadoluya həmsərhəd ərazilərdə meydana çıxmışdır. Hazırda Türkiyə Cümhuriyyətinə aid olan bölgələrdə anadilli abidələrimizin mövcudluğu, Azərbaycan orta əsrlər zəngin bədii irsini yaradan Qazi Bırhanəddin, Ərzurumlu Qazi Mustafa Zərır, Yusif Məddah, Sulu Fəqih kimi sənətkarların məhz həmin coğrafi arealda yer almasının tarixi-siyasi kökləri vardır.

Elmi ədəbiyyatlarda “Dastani Əhməd Hərami”nin bu regionda yazıldığı qeyd edilir². XIV əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi Yusif Məddah məsnəvi janrında 4 əsərin müəllifi kimi ədəbiyyat tarixinə daxil olmuşdur. Öz bədii irsi ilə eyni bölgəyə və ədəbi mühitə aid edilən digər bir yazar Suli Fəqihdir. Ədibin yalnız 4800 beytdən ibarət “Yusif və Züleyxa” poeması günümüzə gəlib çatmışdır. Öz yaradıcılığında Şərqi Anadolu ədəbi məktəbinin

² Babayev, Y. Anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülü və epik şeirinin inkişafı (XIII-XIV əsrlər) / Y.Babayev. – Bakı: ADPU, – 2008. – s.58

möhürünü daşıyan XIV əsr Azərbaycan şairlərindən biri də Qazi Mustafa Zərir olmuşdur.

Qeyd olunan abidələrin dili, onların lüğət tərkibi, burada yer alan yüzlərlə sırf Azərbaycan sözlərinin işləkliyi və həmin leksemlərin ədəbi dilimizdə, dialekt və şivələrimizdə qorunması həmin dil abidələrinin müəlliflərinin Azərbaycan xalqına mənsubluğunu bir daha sübut edir.

İkinci yarım fəsil **“Mustafa Zəririn dövrü və həyatı”** adlanır. Ərzurumlu Qazi Mustafa Zəririn həyatı haqqında hər hansı bir tutarlı məlumat, demək olar ki, yox səviyyəsindədir. Mustafa Zəririn həyatı haqqında məlum olanlar, onun özünün qələmə aldığı əsərlərində verdiyi məlumatlardan ibarətdir. Əsərlərində özünü *“Mustafa ibn Yusif ibn Ömər əz-Zarîr əl-Ərzerir-i Rûmî”*,³ *“Zarîr-i Hakir Mustafa ibn Yusuf b. Ömər əl-Mevlavi”* və *“Şeyx Zarir Əbu Muəmməd ibn Yusif əl-Ərzenir-Rumi”*⁴ olaraq tanıtmışdır. Deməli, Zəririn əsl adı Mustafa, atasının adı Yusif, babasının adı isə Ömər idi. “Ərzənür-Rumi” nisbəsi şairin ərzurumlu olduğunu göstərir. Türk mənbələrində Mustafa Zəririn mənşəyinin konkret haradan olduğu barədə müxtəlif versiyalara da rast gəlmək olar. Əbdürrəhim Şərif Beygü onun Ərzurumda Rəşidəddin ləqəbli Ərzurum əmirinin zamanında yetişdiyini qeyd etmişdir. *F.Köprülü* isə onun Salur türkmənlərindən olduğunu göstərmişdir.⁵ Bəzi mənbələr isə *Mustafa Zəririn* salur türk boylarından olduğunu, bəzi mənbələr isə onun məhz ərzurumlu olduğunu və əsərlərinin də o dövəndə bölgənin aparıcı dil xüsusiyyətlərindən olan Azərbaycan ləhcəsinə uyğun bir dildə yazdığını qeyd edir.⁶

Ərzurumlu Mustafa Zərir sosial, mədəni və siyasi cəhətdən yaxın olan üç ayrı coğrafi bölgədə yaşamışdır: Mustafa Zəririn

³ Yılmaz, S. Darir, Erzurumlu Mustafa Darir Efendi // Siyer-i Nebi, I-II, Darulhadis Yayınları, – İstanbul: –2004, – s.27

⁴ Kaplan, Y. Erzurumlu Kadı Mustafa Daririn Kitab-i Siyer-i Nebisi: / Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi/ – Ankara, 2006. – s.48

⁵ Erkan, M. Erzurumlu Mustafa Darir’in edebiyat və kültürümüze tesirleri // Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, – 2014. № 32, – s. 65-78

⁶ Toğan, Z.V. Ümumi Türk Tarihine Giriş / Z.V.Velidi. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, – 1970. – 272 s.

uşaqlığı və gəncliyinin bir hissəsi - Ərzurum və onun əhatəsində, yəni Şərqi Anadolu bölgəsi, yetkinlik və yaşlılıq dövrünün bir hissəsi – Misir, son olaraq yaşlılıq və həyatının son zamanları - Qaraman, Şam və Hələbdə keçmişdir. Beləliklə, “*Mustafa Zəririn həyatı Ərzurum – Misir – Suriya üçbucağını əhatə etmişdir*”⁷.

İlk təhsilini öz məmləkətində alan Mustafa Zərir sonra təhsilini Misirdə davam etdirmiş, dövrünün öndə olan alimlərindən Əkmələddin Məhəmməd əl-Babərtidən dərslər almışdır. Mustafa Zərir təhsil aldığı illərdə özünün güclü hafizəsi sayəsində İslami elmlərə, ərəb və fars dillərinə yaxşı yiyələnmişdir.

Mustafa Zəririn “Yüz hədis və yüz hekayə ” adlı əsərində göstərilir ki, o evlənmiş və övlad sahibi olmuşdur. Özünə “Əbu Məhəmməd” ləqəbi götürməsi onun uşaqlarından birinin adının Məhəmməd olduğuna işarə edir. Yenə özü, Misirdən Anadoluya ailəsi ilə birlikdə gəldiyini qeyd etmiş, amma uşaqları haqqında heç bir məlumat verməmişdir⁸.

Mustafa Zərir 1377-ci ildə (779) özünün söylədiyi kimi, “sultanlar söhbətinə layiq olmaq” məqsədilə Misirə getmişdir. Bu dövrdə Məlik Mənsur Əli kiçik yaşda olduğu üçün dövlətin idarəçiliyi Əsgərlərin atabəyi olan Atabəy Bərkukun əlində idi. Atabəy Bərkuk sultan olduqdan sonra Türk dilini rəsmi dil kimi qəbul etmiş və bir sıra dəyərli əsərləri bu dilə tərcümə edilməsini əmr etmişdir. Mustafa Zərir də, Şeyx Əkmələddin əl-Babərtinin vasitəçiliyi ilə Məlik Mənsur Əli və Atabəy Bərkuka özünü təqdim edərək tanıtmaq imkanı tapmışdır. Az bir zamanda Mustafa Zəririn güclü hafizəsi, dərin elmi, səliqə və qüsursuz nitqi onu bu insanların gözündə ucaldır. Mustafa Zərir sultan sarayında tam beş il boyunca qalaraq sultanın hüzurunda siyər oxuyardı.

Daha sonra Sultan Bərkuk taxtdan endirildiyi zaman, bir növ, himayəsiz qalan Zərir elə həmin ildə Misirdən uzaqlaşaraq İskəndəriyyəyə, oradan Anadoluya, oradan da Qaramana üz tutmuşdur. O dövrdə Qaramanda Teymurun müttəfiqi olan

⁷ Kaplan, Y. Erzurumlu Kadı Mustafa Daririn Kitab-i Siyer-i Nebisi: / Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi/ – Ankara, 2006. – s.34

⁸ Yenə orada, – s.51

Qaramanoğlu Bəyliyi hökmlər edirdi və Qaraman, Anadolu Səlcuqlu dövlətindən bəri bir mədəniyyət mərkəzi olaraq öz dəyərini qoruyub saxlaya bilmişdi. Zəririn hansı məqsədlərlə məhz Qaramana üz tutması əslində məlum deyil, lakin bir şey məlumdur ki, *M.Zərir* burada dörd il yaşamış və 1392-1393-cü illərdə Qaramandan ayrılaraq Şama, oradan da Hələbə getmişdir⁹.

Ərzurumlu Mustafa Zəririn vəfatı barədə də məlumat, demək olar ki, yox dərəcəsidir. Bircə o məlumdur ki, “Siyərün-Nəbi” əsərini sona çatdırdığı 1388-ci illər (h.790) şairin artıq yaşlandığı illərdir. Çünki əsərdə müəllif bu barədə məlumat verir. Sonra Qaramanda yaşadığı dörd il, Şam və Hələb səyahətləri haqqında məlumat verilir. Şair haqqında son məlumat isə, onun “*Fütuhuş Şam*” əsərini 1393-cü ildə tamamlamasıdır.¹⁰ Məhz bu ildən sonra Mustafa Zəririn nə qədər yaşaması, nə zaman və harada vəfat etməsi tarixləri, təəssüf ki, naməlum olaraq qalır.

“*Mustafa Zəririn yaradıcılığı*” adlanan üçüncü yarımfəsildə ədibin bədii irsi haqqında məlumat verilmişdir. Mustafa Zəririn elm aləminə 4 əsərinin adı məlumdur: 1. “Qisseyi-Yusif” 2. “Sirətün-Nəbi və ya Siyər” 3. “Fütuhuş Şam” 4. “Yüz hədis və yüz hekayə”

“Qisseyi-Yusif” əsəri onun yaradıcılığının elm aləminə məlum olan ilk əsəridir. Əsərin adı “*Yusif və Züleyxa*” kimi də tanınır. Müəllif əsəri Misirə getməzdən öncə 1366-1367-ci illərdə qələmə almışdır. 2120 beytdən ibarət olan əsər üzərində əsasən Türkiyədə bir çox tədqiqatçılar elmi araşdırmalar aparmışlar.¹¹ Azərbaycanda bir xeyli tədqiqatlarda Mustafa Zəririn yaradıcılığına, o cümlədən “*Yusif və Züleyxa*” məsnəvisinə toxunulsa da, bu əsər ilk dəfə olaraq C.Qəhrəmanov və Ş.Xəlilov tərəfindən ciddi tədqiqatə cəlb olunmuşdur.

⁹ Kaplan, Y. Erzurumlu Kadı Mustafa Daririn Kitab-i Siyer-i Nebisi: / Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi/ – Ankara, 2006. – s.51-53

¹⁰ Yenə orada. – s.54

¹¹ Karahan, L. Erzurumlu Mustafa Darir: Kıssa-i Yüsuf, – 1986; Darir, Mustafa bin Yusuf bin Ömer. Kıssa-i Yusuf (Yusuf u Züleyha) / M.Darir – Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, – 1994; Yılmaz, S. Darir, Erzurumlu Mustafa Darir Efendi // Siyer-i Nebi, I-II, Darulhadis Yayınları, İstanbul: – 2004; Türkdöğən, M.G. Klasik türk edebiyatında Kuran kıssalarını konu alan mesneviler // Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, – 2010. Cilt 3, Sayı 15, – s.64-92

Şairin ikinci əsəri “Siyərün-Nəbi” əsəridir. Bu əsər tərcümə əsəri olmaqla ədəbiyyat tariximizdə tərcümə ədəbiyyatının mühüm nümunələrindən sayılır. Mustafa Zərir məhz bu əsəri ilə məşhur olmuşdur və Zəririn həcmcə ən böyük və ən dəyərli əsəridir. Əsər nəzm və nəsrə qələmə alınmışdır. O, əsərinə ara-sıra “Qurani-Kərim”dən ayələri də əlavə etmişdir. Sadəcə ayələr ərəb dilindədir. Mənzum hissələrin bir çoxu Mustafa Zərir tərəfindən əlavə edilmişdir. Müəllif bir çox yazının sonunda möhürbənd kimi öz adın çəkmişdir.

Azərbaycanda tərcümə sənətinin tarixini araşdıran professor Möhsün Nağısoylu “Quran”ın türkcəyə sətiraltı tərcüməli nüsxələrini ən qədim tərcümə nümunələri kimi qeyd edərək onların tərcümə və dil xüsusiyyətlərinin tədqiqinin əhəmiyyətli olduğunu bildirmişdir. *“Artıq XIII-XIV əsrlərdə sətiraltı tərcümələrlə yanaşı, bədii və dini ədəbiyyatın, eləcə də tarixə aid əsərlərin də ərəb dilindən türkcəyə nəsrə tərcümələr edildiyi məlumdur”*¹².

Mustafa Zərir “Siyərün-Nəbi” əsərini sadə və səmimi nəsr dili ilə qələmə almaqla yanaşı, nəzm parçalarında misra yaradıcılığında qüdrətini göstərə bilmişdir. Şair dövrünün dilinin incəliklərini, gözəlliklərini məhz nəzm parçalarında tərcümə nümunəsi kimi deyil, özünün doğma dilinin imkanları hesabına verə bilmişdir.

Mustafa Zəririn digər bir tərcümə əsəri “Fütuhüş Şam”dır. Əsər Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Ömər ibn Vaqif əl-Vəkidinin ərəbcə “Fütuhüş Şam” əsərinin tərcüməsidir.

Mustafa Zərir “Yüz hədis” adlı son tərcümə əsərini əmir Çolpanın istəyi ilə Fəzlullah ibn Nəsirul Qari əl-İmadinin “Töhfətul-Məkkiyyə və Ahbarun-Nəbəbiyyə” əsərindən bəhrələnərək yazmışdır. İmadinin əsəri 159 hədis və bəzi hədislərdən sonra qısa hekayələri əhatə edir. M.Zərir qeyd olunan əsərdən 100 hədis götürərək və hər hədisə hekayələr əlavə edərək əsəri sərbəst şəkildə tərcümə etmişdir.

Dissertasiyanın II fəslı **“Mustafa Zəririn “Siyərün-Nəbi”**

¹² Nağısoylu, M. Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti / M.Nağısoylu. – Bakı: Elm, – 2000. – s. 6-11

əsrinin leksik təhlili” adlanır. Mustafa Zəririn “Sirətün-Nəbi” əsəri Azərbaycan-türk dilinin tarixi, etnoqrafik leksikasını araşdırmaq üçün olduqca əhəmiyyətli bir ədəbi qaynaqdır. Əsərin leksikasına daxil olan sözlərin əksəriyyətinin qədim türk mənşəli sözlər təşkil edir. Tərcümə əsəri olduğunu nəzərə aldıqda abidənin dilində ərəb və fars mənşəli sözlərin də müəyyən çəkiyə malik olduğunu görə bilərik.

II fəslin “**Tematik bölgü**” adlanan birinci yarım fəslində “Siyərün-Nəbi” əsərinin lüğət tərkibinin tematik bölgüsü 25 qrupda təsniflənmişdir: Dini etiqad və islami məfhumla əlaqədar sözlər; Şəxs adları; Yer adları; Qohumluq bildirən sözlər, Heyvan adlarını bildirən sözlər; Quş adlarını bildirən sözlər; Bitki adlarını bildirən sözlər; Mücərrəd məna bildirən sözlər; Peşə, sənət və vəzifə adlarını bildirən sözlər Hal-hərəkət bildirən sözlər (feillər) və s.

İkinci fəslin ikinci yarım fəslə “**Frazeoloji birləşmələr**” adlanır. Əsərlərdən bəri formalaşmış frazeoloji vahidlər semantik cəhətdən müstəqil olmayan sabit söz birləşmələrinin, leksik komponentlərin mənalарının semantik inkişafını, eləcə də sabitlik və yeni yaranma prosesinin qarşılıqlı əlaqəsini izləməyə imkan verir. Bu baxımdan Mustafa Zəririn “Siyərün-Nəbi” adlı tərcümə əsəri kontekstində Azərbaycan dili tarixinin öyrənilməsində əvəzsiz mənbə hesab edilən frazeoloji vahidlərin araşdırılması mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Abidənin dilində işlənmiş frazeoloji birləşmələr leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə 2 qrupda təsniflənmişdir: ismi frazeoloji birləşmələr və feili frazeoloji birləşmələr.

İkinci fəslin ikinci yarım fəslinin birinci yarım bəndi “**İsmi frazeoloji birləşmələr**” adlanır. Əsərdə bir leksik mənanı ifadə edən və komponentlərinin, əsasən, yanaşma əlaqəsi əsasında formalaşdığı ismi frazeoloji birləşmələri aşağıdakı leksik-qrammatik qruplar üzrə ayırmaq mümkündür:

1. Hər iki tərəfi isimdən ibarət olan və analitik yolla əmələ gələn ismi frazeoloji birləşmələr aşağıdakı modellərdə əks olunmuşdur: **Sadə isim+sadə isim** -“*Hər biünüz bir quyu qazunuz dedi, ya övliyadür kim, qazduğunuz yerdə bir su tamarına uğrayasız, su buluna, xəlq rahat yatışa*”(SN, 24-85a); “*Ya səyyidi-*

hərəm, bu düş əzəğasi-əhlamdur Haşa bunun bigi günəş yüzə kim düşmanlıq edələr dedi” (SN, 40-110a-b); “Siz bir **dəniz çəri** birlə yürürsüz” (SN, 64-149a-150a) və s.

2. Birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isimdən ibarət olan ismi frazeoloji birləşmələr. Bu tip ismi frazeoloji birləşmələr də qrammatik xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı modellərdə əks olunmuşdur: **Sadə sifət+sadə isim** - “*Ol cəmaət ayıtdılar: Uş ilərü bir vadi vardır, ol vadi içində əsrük dəvə əglənmiş, dəlürmiş, adəmcil olmuş*” (SN. 133-315a); “*Ol toğru yolum qulavızı oldu*” (SN, 24-81a) və s. **Düzlətmə sifət+sadə isim** - “*Ola kim bir qutlu saətola, məqsusumuz hasil ola, hacətümüz rəva ola dedi*” (SN, 43-115b); “*Qaçan Abdullah anası Fatimə sənün qatuna gələcək, səni görməkligə sən ana gəlür yüz göstərgil, **tatlu söz** eşitdürgil, dedi*” (SN, 117a) və s.

3. Birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi sifətdən ibarət olan ismi frazeoloji birləşmələr aşağıdakı modellərdə əks olunmuşdur: **İsim+sifət** - “*Sıddık önüncü gider **gönli açık***” (SN,423), “*Miskin Həlimə anı eşitdi, ol saət fəryad eylədi yüzün yırtdı, yaqasın yaratdı, **başı açuq, yalın əyaq** yügürdi-getdi*” (SN. 91-216b) və s.

4. Dilimizdə birinci tərəfi sayla ifadə olunmuş ismi frazeoloji birləşmələr nisbətən az yayılsa da, saylar abidənin dilindəki frazeoloji birləşmələrin yaradılmasında önəmli yer tutur. Məsələn, “*Ey dünyada izetli aziz, **iki aləmdə** seadetlü aziz*”(SN,416), “*Pes ol **beş vaktin** içinde en evvel*” (SN,52)və s.

5. Birinci tərəfi feili sifətlə ifadə olunmuş ismi frazeoloji birləşmələr abidənin dilində məhduddur. Məsələn, “*Kararmış **gönlüm** uş nura boyandı*” (SN,348).

Beləliklə, “Siyərün-Nəbi” tərcümə əsərinin dilində işlənmiş ismi frazeoloji dil vahidləri abidənin dilini üslubi imkanlarını zənginləşdirməklə XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin, onun lüğət tərkibinin inkişafına zəmin yaratmışdır.

İkinci fəslin ikinci yarım fəslinin ikinci yarım bəndi “**Feili frazeoloji birləşmələr**” adlanır. “Siyərün-Nəbi” əsərinin lüğət tərkibində türk mənşəli feili frazeoloji birləşmələrin əsas yer tutduğunu və onların böyük əksəriyyətinin bu gün də öz işləkliyi ilə fərqləndiyini görə bilərik. Bu birləşmələrin bir qismi heç bir dəyişikliyə uğramadan eyni fonetik tərkibdə müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməkdədir: “*aman ver-*

mək”, “*ayaq basmaq*”, *ayağına durmaq*”, “*ayağına düşmək*”, “*bel bağlamaq*”, “*bağrına basmaq*”, “*can atmaq*” və s. Ərəb və ya fars sözlərindən istifadə olunmaqla yaradılan feili frazeoloji birləşmələr abidənin dilində azlıq təşkil edir: “*aman vermək*”, “*sər qoymaq*”, “*cəhənnəm odına yaqmaq*”, “*cəhl oduna yandırmaq*”, “*nitqi tutulmaq*” və s.

Abidənin dil materialı dilimizin çoxəsrlik inkişaf prosesində formalaşan feili frazeoloji birləşmələri bədii fikrin ifadəsi kimi semantik cəhətdən dil faktına çevrilənədək mürəkkəb inkişaf prosesinin məhsulu kimi səciyyələndirməyə imkan verir. Belə ki, əsərdə dilimizdə vaxtilə işlək olmuş, bu gün isə arxaik qatında yer almış frazeoloji vahidlər obrazların emosional-psixoloji vəziyyətinin göstəricisi olaraq, onların keçirdiyi duyğuların poetik ifadəsi kimi işlənmişdir: “*Andan Əbu Talib ayaq üzrə turu gəldi, xütbəyi ağaz eylədi aytdı*”(SN,47-120b-21a); “*Çün Aminə xatun uru turdı, ilərü Fatimə xatunun əlin öpdü, çün söz söylədi, Abdullah anasının könlünü, canını qapdı*”(SN,44-118a) və s.

Feili frazeoloji birləşmələrin müəyyən qismi tərkib etibarilə bir baş sözün altında cəmlənmişdir. Dil, könül, iç, söz, yürək, qan kimi baş sözlərin ədəbi dilimizdə əmələ gətirdiyi çoxsaylı feili frazeoloji birləşmələr mövcuddur. Abidənin dilində qeyd olunmuş baş sözlərin iştirakı ilə əmələ gəlmiş *dilə almaq, içi qopmaq, könlünü, canını qapmaq, könlünə oturmaq, könlünə yazılmaq, könli tanuqluq vermək, könlündə kin gizləmək, qan qılmaq, sözü qarşulaşmaq, yürəkləri yapışmaq, yürək bərkitmək* kimi feili frazeoloji birləşmələr bu gün ədəbi dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazana bilməmişlər.

“Siyərün-Nəbi” əsərində müşahidə etdiyimiz feili frazeoloji birləşmələrin bir qismi semantik cəhətdən müasir ədəbi dilimizlə səsleşsə də, tərkibindəki komponentlərinin biri arxaik sözlə ifadə olunmuşdur: “*Məkkə əhlinə xəbər oldı kim, Bəni Səd qəbiləsindən olan əmzürücü dəyələr gəldilər dəyü şəhrə çav düşdü*”(SN,81-204b); “*Qaçan kim Şeybətül-Həmd bu bəliğ sözləri Rəsulun mübarək ləfzindən əşitdi, həyatı gətđi, aqli dəng oldı*” (SN,107a 254b-255a) və s.

Abidənin dilində bir qisim feili frazeoloji birləşmələr də vardır ki, quruluş etibarilə müasir dildəki frazeoloji vahidlərdən

seçilməsə də, semantik cəhətdən məna yükünü dəyişmişdir: “*Kim yavuz ağız açsa andan yana*” (SN,348); “*Hər qəvm kim asiliq edələr, baş çəkələr, başlarını kəsəm, əvlərini başlarına yıqam dərdi*” (SN,59-145a); “*Andan Təvil başın götürdi, Rəsulə baqdı, gördi Rəsuli kim, bir bədr ay bigi turubdur*” (SN,109-256a-b); “*Andan Vərəqə ibn Nəvfəl sözə gəldi, zira bilüklü kişiydi, gögdən enən kitabları mütalibə qılmışdı*” (SN, 131-309b).

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, müasir ədəbi dilimizdə *ağız açmaq* frazemi “müraciət etmək, xahiş etmək, yalvarmaq” anlamlarında işləndiyi halda, abidənin dilində “söyləmək”, *baş çəkmək* frazemi “hal soruşmaq, birinin halını bilmək üçün onun yanına getmək; dəymək, yoxlamaq, yoluxmaq” anlamlarında işləndiyi halda, abidənin dilində “itaətsizlik göstərmək, tabe olmamaq”, *sözə gəlmək* frazemi “mübahisəsi çıxmaq, sözləşmək, mübahisə eləmək, toqquşmaq” anlamlarında işləndiyi halda abidənin dilində “nitq söyləmək” anlamlarını ifadə etmişlər.

Əsərdə frazeoloji vahidlərin semantik variantlılıq məsələsi də diqqəti çəkən məsələlərdəndir. Abidənin dilində qeydə alınmış feili frazeoloji birləşmələri araşdırarkən frazeoloji variantları qeyd olunan vahidlərin inkişaf prosesini izləməyə imkan verir: *Əyağına düşmək//əyağına buraqmaq//əyağına yıqılmaq* - *Ərmunə xəbər qıldılar, çıqdı, əyaginə düşdilər*” (SN,53b-55a); “*Ərmuni aldılar, Haşimün xizmətinə gəldilər, üzür dilədilər, Ərmuni Haşimün əyağına buraqdılar*” (SN,14-61a-b), “*Qaçan kim Şeybətül-Həmd bu bəliğ sözləri Rəsulun mübarək ləfzindənəşitdi, həyatı gətədi, əqli dəng oldı, nütqi tutuldu, ayruq çarəsi qalmadı, Rəsulun əyağına yıqıldı, ayıtdı*” (SN,107a 254b-255a).

Əyaq altına almaq//əyaq altına buraqmaq - “*Bizi sandılar kim, kəndülərdən qorqaruz, igən basdılar, əyaq altına aldılar, Məkkə içində bizi yürütməz oldılar*” (SN, 139-326b); “*Əgər razi olursunuz, ertə qəvmün-qərayibün bir bel bağlayalum, zira bilürəm kim, sənün himmətündə-qüvvətündə ol vardır kim, yüz anun bigi əyaq altına bıraqasın, paymal edəsin*” (SN, 127a-301b);

Mustafa Zərir sözün bədii imkanlarından istifadə edərək əsərdə öz poetik düşüncəsini frazeoloji sinonimlər vasitəsilə gerçəkləşdirərək orta əsrlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin

zənginləşməsinə də xidmət etmişdir. Ədib oxucuya çatdırmaq istədiyi fikri canlı xalq dilindən alınmış ifadələrdən məharətlə istifadə etməklə bədii frazemlərin təkrarından qaçmışdır. Abidənin dilində feili frazeoloji birləşmələrdən ibarət aşağıdakı sinonim cərgələri görmək mümkündür. **İki cərgəli sinonim frazeoloji birləşmələr:** *dile sığmamaq – dillere söylemez olmaq*”, “*əqli getmək – ussı getmək*”, “*əлиндən qurtarmaq – əлиндən qurtulmaq*” və s. **Üç cərgəli sinonim frazeoloji birləşmələr:** *dili bağlanmaq – dili dutulmaq – nitqi tutulmaq*”, “*qulaq urmaq – qulaq tutmaq – kulağın açmaq*”, **Dörd sinonim frazeoloji birləşmələr:** “*əqli dəng olmaq – əqli başında sərəsimə olmaq – ussı başına gəlmək – əqli başına düşürmək*”, **Beş sinonim frazeoloji birləşmələr:** “*canını qapmaq – könüldə oturmaq – könlinə yazılmaq – könül içində yer əyləmək – könüllərdə yeri olmaq*”.

Abidənin dilinin tədqiqi feili frazeoloji birləşmələrdə antonimliyın zəif ifadə olunduğu qənaətinə gəlməyə əsas verir. Məsələn, “Ussı başına gəlmək – ussı getmək” - “*Andan Əbdül-Mütəllib ussı başına gəldi, gözün aşdı, uru turdı, kəndü halına istiğfar qıldı*”(SN, 32-96a); “*Tüknanun ussı getmiş, əxtərilmiş yatur*”(SN, 59-140a); “*Yürəgi yanmaq – yürəgi sovumaq*” - “*Yürəgim yandı hasret oduyla*” (SN,237), “*Ya əbətə, otur, bir həmlə bəni boğazlamadın yürəgini sovuyğul*” (SN, 33-98a);

Beləliklə, “Siyərün-Nəbi” əsərinin lüğət tərkibində yer almış feili frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik təhlili göstərir ki, abidədə qeydə alınmış frazemlərin böyük əksəriyyəti ana dilində işlək olan və canlı xalq dilindən alınmış dil vahidləridir. Əsərin dilindəki feili frazeoloji birləşmələrin leksik-semantik cəhətdən dəyişilməsi orta əsrlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin inkişaf prosesini izləməyə imkan verir.

İkinci fəslin üçüncü yarımfəslinin üçüncü yarımbəndi “**Arxaik sözlər**” adlanır. Bu yarımbənddə arxaik sözlər “Arxaik adlar” və “Arxaik feillər” kimi qruplaşdırılmışdır. Arxaik adlar qrupuna daxil olan qədim türk sözlərinin bir qismi ədəbi dilimizdən tamamilə çıxmış və ümumişlək mənasını itirərək, qismən dialekt və şivələrimizdə öz izlərini saxlamışdır: *aqça, aşlıq, assı, bəcid, bəliğ, bəkləyici, birəgü, biliş* və s. Bir qisim sözlər isə ədəbi dilimizdə

qalmış, yalnız lüğəvi mənası dəyişmiş arxaik sözlər: *arı, bağır, dad, dənlü, düğün, düzcün, ər, ərlik, ərđəm, xatun, kişi, qarılıq* və s.

Leksik-fonetik arxaizmlər. Bu növ arxaizmlər sözün fonetik simasında müasir ədəbi dilimizdən fərqli səs və ya qovuşuq səslərin olması ilə xarakterizə olunur. Abidənin dilində leksik-fonetik arxaizmlər üstünlük təşkil edir: *ağaz, aq, alar, arqa, arislan, artuq, ayruq//ayryqsı, balçuq, bəl, bənvə* s.

Abidənin dilində yer almış feillərin tədqiqi Azərbaycan ədəbi dilinin feil kateqoriyasının inkişaf tarixini izləməyə imkan verir. Bu baxımdan “Siyərün-Nəbi” əsərində qeydə alınmış arxaik feilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür: **Ədəbi dilimizdən tamamilə çıxmış və ümumişlək mənasını itirən arxaik feillər:** aytmaq, bayumaq, bəkləmək, bəlürmək, bulmaq, bunalmaq, çözmək və s. **Dəbmək//dəpmək** - Bu feil abidənin dilində “vurmaq, sürmək, hücum etmək” anlamında işlənmişdir: “*Necə dəpdilər, urdular, atları yerlərindən dəbrənmədilər*” (18-70b); “*Dəxi kəndü öndin atını suya dəpdi*” (SN,136-321b); “*Dəsturun birlə biz ikimüz bu sonra gələn ərəbə dəpəlüm dedilər*” (SN,115-270b); “*Təvil atını dəbdi, yürümədi, qılıc birlə urdı, yerindən dəbrənmədi*” (SN,109-256a-b) və s. Mustafa Zəririn “Siyərün-Nəbi” əsərində dəpmək sözü ilə sinonim məna çaları ifadə edən digər bir feil **dəbənmək//dəpinmək feilidir.** Bu feil abidənin dilində “hücum etmək” mənası ilə yanaşı, “təpinmək, hədə-qorxu gəlmək” anlamlarını da ifadə etmişdir: “*Neçün qılıc çəkdünüz, bənüm üstümə dəbəndinüz dedi*” (SN,41-112a); Dəbənmək feili arxaik kök olan dəp//təp feilinə -ən//-in şəkilçisinin artırılması vasitəsilə yaradılmışdır. Bildiyimiz kimi, müasir ədəbi dilimizdə -ın,-in,-un,-ün şəkilçisi feil kökündən feil düzəltməyə xidmət edir. Mahmud Kaşğari bu şəkilçinin “başqa birinin köməyi olmadan failin hər hansı bir işə girişdiyini bildirmək üçün feillərə artırıldığını” bildirmişdir: “*Ol yarmakın alındı cümləsində olduğu kimi “o pulunu özü aldı” deməkdir. “Ol məndin tawarın kolundu” cümləsində də vəziyyət eynidir, “o məndən öz malını almaq üçün üstələdi, istədi (o mənədin malını təkbaşına*

almaq istədi)".¹³ Dəbrənmək feilinin qəbul etdiyi -ən şəkilçisi də -ın,-in,-un,-ün şəkilçisinin fonetik variantı kimi çıxış edir. Yazılı abidələrimizin dilindən bəzi şəkilçilərdəki ə//i müvaziliyinin mövcudluğu məlumdur. Belə ki, tarixi abidələrin dilində çıxışlıq hal şəkilçisinin -dan,-dən formal əlaməti ilə yanaşı, -dın,-din tərzində də işləndiyi bəllidir. Bu baxımdan dəb söz kökünün -ən şəkilçisi ilə yaranmış dəbənmək feili ilə yanaşı, yazılı abidələrin dilində -in şəkilçisi qəbul edərək eyni anlamı ifadə edən dəpənmaq//təpənmaq variantları da qeydə alınmışdır: “*Vərqa çün gögə irgürdi topın, Aydur imdi bu çəriyə bir dəpən*”,¹⁴ “*Qılıc salsa bin ərə təpənəydi, Qağan aslan kibi kim çapınaydı*”.¹⁵ **Ədəbi dilimizdə qalmış, yalnız lüğəvi mənası dəyişmiş arxaik feillər:** *axtarmaq//əxtərmək, dəgmək, dikmək, dinmək, qopmaq, qanmaq, oqumaq, sataşmaq, sürmək, tanışmaq (danışmaq), tapmaq, uşmaq (uçmaq), yaşarmaq. Dəgmək* - Müasir ədəbi dilimizdə müxtəlif semantik tutuma malik olan bu feil abidənin dilində, əsasən, “toxunmaq” anlamını ifadə etmişdir: “*Sükkən ibn Əziz ayıtdı: Bən xud bu qədər diri qaldum dedi, amma bəndən artuq toquz kişiyə dəxi dəgdi, birisi diri qurtulmadı*” (SN,116a-272a-b) və s.

Bununla yanaşı, dəgmək feilinin çağdaş dilimizdəki semantik yükünü dəyişməklə “çatmaq” mənasını da bildirərək “irmək”, “ulaşmaq” feillərinə sinonim kimi çıxış etdiyini görə bilərik: “*Sükkən ibn Əziz ayıtdı: Bən xud bu qədər diri qaldum dedi, amma bəndən artuq toquz kişiyə dəxi dəgdi, birisi diri qurtulmadı*” (SN,116a-272a-b); “*Rəsul ayıtdı: Ya əmmah, ol vəqtin kim Bəni Səd qəbiləsində Həlīmə Sədiyyə bəni bəslərdi, çün dörd-beş yaşuma dəgdüm, ol qarındaşlarum birlə kim bilə sūt əmmişdüm, anların ilə yazıya qoyın getməgə bilə varurdum*” (SN,131a-311b).

Abidənin dilində bir sıra fonetik arxaizmlər də müşahidə olunur: **Fonetik arxaizmlər:** *baqmaq, bəgənmək, bıraqmaq, binmək, çıxmaq, qavuşmaq, dəmək, dəbrənmək, dəbrətmək, ditrəmək,*

¹³ Kaşğari, M. Divanü Lüğat-it-Türk: [4 cildə] / M.Kaşğari. – Bakı: Ozan, – c. 1.– 2006. – s.71

¹⁴ Qəhrəmanov, C. Yusif Məddah. Vərqa və Gülşah / C.Qəhrəmanov, Z.Hacıyeva. – Bakı: Elm, – 1988. – s.124

¹⁵ Dastani Əhməd Hərami / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. – s.23

dögmək, dökmək, eşitmək, gətmək, gətürmək, kəçmək, ögmək, öğrənmək və s.

“Mustafa Zəririn “Siyərün-Nəbi” əsərində leksik-semantik söz qrupları” tədqiqatın üçüncü fəslidir.

Dilin lüğət tərkibindəki leksik vahidlər bir-birindən təcrid olunmuş halda deyil, öz aralarında semantik cəhətdən bağlanmış, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələnmiş və eyni zamanda bir-birinə qarşı durmuş leksik-semantik söz qruplarından ibarət bir sistem təşkil edir. Belə ki, leksik-semantik söz qrupları bizi əhatə edən ətraf mühitdəki əşya və predmetlərin arasındakı məna əlaqələrinin eyniləşdirilməsi, qarşılaşdırılması və fərqləndirilməsi nəticəsində formalaşır. Sözlərin məna əlaqələrinə görə, ümumi məna elementlərinin olmaması, məna yaxınlığı və məna qarışdırılmasına görə əsas dörd növü müəyyənləşdirilmişdir: 1) çoxmənalı sözlər; 2) omonimlər; 3) sinonimlər; 4) antonimlər.

Üçüncü fəslin birinci yarımfəslə **“Çoxmənalı sözlər”** adlanır. Dilin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən olan çoxmənalılıq Azərbaycan dilində tarixən mövcud olmuş və tədqiqat obyektini kimi götürdüyümüz M.Zəririn **“Siyərün-Nəbi”** tərcümə əsərində də izlənilmişdir. Abidənin dilində çoxmənalılıq, əsasən, isim, sifət və feil nitq hissələri üzrə müşahidə edilmişdir. **İsimplərdə çoxmənalılıq** - Abidənin dilində isimlərlə ifadə olunmuş və əsasən insan orqanizminin adlarından ibarət olan çoxmənalı sözlərin əksəriyyəti müəyyən tarixi inkişaf yolundan keçərək günümüzə qədər gəlib çatmış, polesemik xüsusiyyətlərini qoruya bilmişdir: **Ağız** -1) Bədən üzvüanlamında - *“Səmi ayıtdı: Rəsulun ağız yarından alun, pambuq birlə gözinə tamzunun dedi”* (SN,118-276a); 2) bir yerin kənarı, yanı, qırağı- *“Andan ol dəvənün ağızına gəldilər, ol dəvənün bağırdığını əşitdilər”* (SN, 133-3); **Göz** -1) bədən üzvü anlamında - *“Şeybə Rəsuli iki gözində öpdü, andan döndü Məkkə ulularına”* (SN, 104-245a); 2) nəzər, bədbəxtlik, uğursuzluq, gözə gəlmə, gözdəymə anlamında - *“Ya Sələmə, axirüzzaman peyğəmbərin nuri sana qonuq oldu. Mübarək olsun, -dedi. Amma içəri-taşra girməgil-çıqmagil kim, yavuz gözlü kişinin gözi yətişməsün,-dedi”* (SN, 14-61a-b); **Əl** - 1) bədən üzvüanlamında - *“Hər biri əli bildüincə aldılar, yənə kəndü ellərinə gönildilər”* (SN,109-261a); 2) imtina etmək - *“Ulular*

əl çəkdilər ol təamdan yemədilər” (SN, 36-103b-104a); 3) yaxalamaq - “*Dəxi Məkkədə oturalum... Abdullahı ələ gətürəlüm, dəxi öldürəlüm*” (SN, 109-b)4) bacarmaq - “*Bu iş bənüm əlümdən gəlür, zira kim Aminə xatun məşşatəsi bənəm dedi*” (SN, 58-139b-14a); 4) cəsəət etmək - “*Anunçün anə kimsə əl uzadamaz, anı öldürəməz dedilər*” (SN, 114-267a) və s. **Sifətlərdə çoxmənalılıq** - Sifətlə ifadə olunmuş sözlərin çoxmənalılığı əşya və hadisələrin əlamət və keyfiyyətlərinin, rənginin, daxili və zahiri xüsusiyyətlərinin ifadə olunması ilə bağlıdır. Eyni fonetik və orfoqrafik tərkibə malik sifətlərin çoxmənalılığını yalnız mətn daxilində müəyyən etmək olur ki, bu da sözün müstəqim mənası ilə nominativ mənasını ayırd etməyə imkan verir: **Acı** – Müasir ədəbi dilimizdə “dili-ağzı yandırıcı, kinə, xardal və s. dadında olan dad” anlamında olan bu söz abidənin dilində müstəqim mənasında qeydə alınmamış, əsas mənadan törəyən digər mənə çalarları müşahidə edilmişdir: 1) bədbəxtlik, kədər - “*Amma Rəsul anasının ölümün görcək hesabi-söz açdı, qatı zarılandı, ayıtdı, zira ki bunun bigi acı dəxi gördüğü yoğ idi, çün gördi igən ağladı*” (SN, 112-263a); 2) ağrı - “*Sükkən çün əmn yərə gəlicək zəxminün acısından qatı inildədi, zarılıq qıldı*” (SN, 116a-272b); 3) Xoşa gəlməyən, pis, kobud - “*Əbdül-Müttəlib birlə Ədiynün arasına düşmənlilik bir-birinə acı söz verməgə başladı*” (SN, 28-87a); 4) pis, yaman - “*Ol nə acı xəbər idi, nəydi, dedi*” (SN, 91-216b); **Quru** – 1) Qurumuş, ölgünləşmiş, həyat şirəsindən məhrum olmuş - “*Yənə Məkkə şəhrinə çav düşdi kim, Məhəmməd bin Abaullah yaranlarına quru ağacdan yaş xurma yədürdilər dedilər*” (SN, 103-242a); 2) döşənməmiş, üstünə heç bir şey salınmamış; açıq, çılpaq - “*Gördi Rəsuli kim, aşağa quru yerdə oturur, gözindən yaş ənər*” (SN, 99-232b-33a); 3) sadə, qatqısız, yavan - “*Rəsul ayıtdı: Dəvə quru unı yeməz, məgər kim, xəmir qılalar. Andan yəyə bilir dedi*” (SN, 133-315b); 4) boş - “*Savə vilayətində Rəsul məvludi gecəsində yərə kəçdi, soğuldi, yeri quru qaldı*” (SN, 79-185a) və s. **Feillərdə çoxmənalılıq** - Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində müstəsna rol oynayan feillər müstəqim mənası ilə yanaşı, fikrin ifadəsinin dəqiqləşdirilməsi, tam dolğunluğa ilə çatdırılması üçün üçün bir sıra isimlərdən sonra gələrək mürəkkəb feil yaratmaqla çoxmənalılıq funksiyasını yerinə yetirir. Abidənin

dilində qeydə alınmış almaq, atmaq, bağlamaq, bulmaq, çəkmək, düşmək, durmaq, qoymaq, savmaq, sürmək, tutmaq, varmaq, vermək feilləri də müxtəlif sözlərə qoşularaq çoxmənalılıq yatarmaqla yanaşı, əsasən, dilimizin milli orijinallığını qorumağa da xidmət etmişdir. **Almaq** - 1) əlinə götürmək, əl ilə tutub götürmək, qaldırmaq - “*Ol aqıl kişi bir dəvə talusını **əlinə aldı**, bir kiçicük nəl ol dəvə talusına pərçin qılurdu*” (SN,50-127a); 2) özü ilə bərabər gətirmək, özü ilə aparmaq, yanınca gətirmək – “*Ol üç gün içində Rəsul igən çoq aqladı, üç gündən sonra rəsuli **aldılar**, şəhrə gəldilər*” (SN,112-263b); 3) toplamaq - “*Əbu Cəhəl dəxi ol üç yüz altmış oğlanı **alur** Bəthadən yana yürür*” (SN,104a-246b); 4) xoşbəxt olmaq - “*Bən səndən **murad alım**, bir səadətə ərişim dedi*” (SN,34-105a); 5) razılaşıdırmaq – “*Andən Haşimün **könlini aldılar**, ol yazı içində qondılar*” (SN,14-6 a-b); 6) hiss etmək – “*Ol kirmiş dəvə bəni iraqdan gördi, dağdan yoluma qarşu endi, onun **qoqusın aldı**, bu yüklənmiş unu külicək üstindən aşağı endirdi*”(SN,133-315b)”7) palçıqlanmaq - “*Zübəyr ayıtdı: Ya həbib, yol **balcıq aldı**, bir qaç gün yənə əglənmək gərək, ta yollar yürüməgə yarayınca*” (SN,135a-320b); **Atmaq** – 1) Bir şeyi əlindən buraxaraq yaxına, ya uzağa tullamaq, fırlatmaq – “*Abdullahun dili, könli dua qılmaqda əli Nəbl oqın **atmaqda** idi kim, nagh qarındaşları yətişü gəldilər*” (SN, 42-113a-b); 2) önə keçmək, qabağa keçmək - “*Kəndü öndin **can atdı**, Təvil qatına irişdi, ayıtdı: Ya əmir, uş Məkkə uluları ol yüzi nurlu oğlanı aldılar, gəlülər dedi*” (SN,113-265); 3) həbsxanaya salınmaq – “*Anları dəmürlədilər, **zindana atdılar***” (SN,43-114b-15a) və s.

Üçüncü fəslin ikinci yarımfəsləli “**Omonimlər**” adlanır. Omonimlərin əsas növü eyni nitq hissəsinə aid olub, eyni səslənməyə malik olan, yazılışı və qrammatik yükü eyni olan, amma müxtəlif mənalara ifadə edən leksik omonimlərdir. “Siyərün-Nəbi” əsərində qeydə alınmış omonimlər əsasən dilimizə məxsus, türkmənşəli sözlərdən ibarətdir.

1) **Leksik-semantik omonimlər**. Dilin leksik tərkibinin inkişaf prosesini, ayrılıqda dil vahidlərinin formalaşması, semantik tutumunun sabitləşməsi və ya semantik çəkisinin dəyişməsi kimi təkamül proseslərinin izlənilməsi məhz hər bir xalqın yazılı

abidələrinin, tarixi mənbələrinin əsasında mümkün olur. Belə ki, dilin müəyyən tarixi dövründə işlək olan müəyyən dil vahidləri leksik-semantik səciyyəsinə görə omonimlik xüsusiyyəti daşdığı halda, digər bir mərhələdə bu xüsusiyyəti itirir ya dilin passiv fonduna daxil olur, ya da öz izini dialekt və şivələrimizdə yaşadır. Bu baxımdan “Siyərün-Nəbi” əsərində yer almış omonimlərin tədqiqi böyük maraq doğurur.

Sabitliyini mühafizə edən omonimlər. Bu qrupa heç bir dəyişikliyə uğramadan, dildə sabitliyini qoruyan və eyni nitq hissəsinə aid omonimlər daxildir. Nitq hissələri üzrə omonimləri aşağıdakı kimi təsnifləndirmək mümkündür: **İsmə aid olan omonimlər** - **Ay** (isim) – **planet, göy cisimlərindən biri** - “*Xələyiq təfəhhüs ətdilər, bu aydınlıq yərdən ola dəyü gözətdilər, gögə baqdılar, gögdə Ay görmədilər, işıqlu yıldız dəxi gög yüzində əksükdür*” (SN,132-312a); **Ay** (isim) – **ilin bölündüyü 12 hissədən biri** – “*Rəsulun dayəsi H-mə xatun xəlqə şöylə xəbər verdi kim, qaçan Rəsul dörd yaşına dəgdi, dəxi toquz aylıq oldu, yəni beş yıldan ay əksük yaşadı*” (SN, 90-215a.); **Sifətə aid olan omonimlər** - **Sağ** (sifət) - **diri, canlı, ölməmiş, salamat:** “*Çün Rəsul gördi kim, uş yənə döndi: Həbibüm Məhəmməd sağ-əsən gəlür dəyü Qüreyş uluları səvinü qarşu yürüdüldər*” (SN, 109-261b); “**Sağ** (sifət) - **tərəf, solun əks tərəfi:** “*Dəvə turdı, sağ yolın tutdı, dəxi getdi*” (SN,135-320a); **Feilə aid olan omonimlər** - **Almaq** (feil) – **götürmək** “*Haris aytdı: Ol səbəbdən kim, Sələmə Həşim birlə qəvl edübdür kim, kəndüdən toğan oğlı olmayınca əmülərin gəlib almayalar, anasından ayırmayalar*”(SN, 16-65a-b) **Almaq** (feil) – **hiss etmək, duymaq:** “*Ayrıq bul etməz idi. Qalanlar bigi andan yavuz qoqu qoqulamadum, yaman yiyi almadum*” (SN, 89-212b-13a) və s. **Qrammatik omonimlər** - **Kökləri omonim olan və ya olmayan sözlərə sözdüzəldici şəkilçilər artırılmaqla əmələ gələn, omonimlər qrammatik omonimlər adlanır ki**¹⁶, abidənin dilində bu qəbildən olan sözlər azlıq təşkil edir: **İssi I – isti:** “*Bəs insaf dəgüldür, bən əvdə oturam kölgə yerdə, dəxi sovuq sular içəm, qarındaşlarum varalar*

¹⁶ Həsənov, H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / H.Həsənov. – Bakı: Maarif, – 1988. – s.53

issi günəşdə günüyələr, issi su içələr” (SN, 90-215b); **İssi (is+si) II – yiyə, sahib** “*Alim, adil kişiydi. Əql və ədəb əyəsi, əsl və nəşəb issi, bilüklü kişiydi*” (SN, 118a-276b) və s.

Alınmalar hesabına yaranan omonimlər - “Siyərün-Nəbi” əsərinin tərcümə əsəri olduğunu nəzərə alsaq, onun dilində alınmaların olmasını təbii hal kimi qəbul etmək olar. Abidənin dilində sırf alınmalar hesabına, eləcə də türk mənşəli sözlərlə səsləşən alınma leksik vahidlər hesabına yaranan omonimlər də yer almışdır: **Əman (ərəb) - möhlət, macal, imkan:** “*Çün siz görəsiz kim, bən anı öldürürəm, zinhar ayruq Məkkə əhlinə əman verməntüz dedi*” (SN, 109a – 259b), **Əman (ərəb) - əhd etmək, söz vermək** “*Məlik aytdı: Tez anı bana gətürün dedi. Ulular aytdılar. Ol rahib qaçan kim ol dəyrə girdi, Məsih birlə əhd-əmanqıldı kim, ölüncə ayruq ol dəyrdən çıqmaya*” (SN, 22-78b-79a) və s.

Üçüncü fəslin üçüncü yarımfəslı **“Sinonimlər”** adlanır. *Tərcümə əsərlərində “sinonimlərin düzgün seçilməsi və yerli-yerində işlədilməsi şair və yazıçıların, eləcə də tərcüməçilərin canlı xalq dilinə nə dərəcədə bələdliyini göstərən başlıca amillərdən biri sayılır*”.¹⁷ “Siyərün-Nəbi” əsərində qeyd alınmış məna baxımından eyni və yaxud bir-birinə yaxın olan sinonim sözlər XIV əsr ana dilində fikrin daha dolğun ifadə olunması üçün lüğət tərkibində yer alan leksik vahidlərin mənzərəsini işıqlandırmağa kömək edir. Abidənin dilində yer almış sinonimlər, əsasən, adlar və feillərə aid olduğu üçün onları ismi sinonimlər və feili sinonimlər kimi təsnifləndirmək məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Üçüncü fəslin üçüncü yarımfəslinin **“İsmi sinonimlər. Surf türkmənşəli sözlərdən ibarət sinonimlər”** adlanan birinci bəndində göstərilən ismi sinonimlərin böyük əksəriyyəti türk mənşəli sözlərdən ibarət olsa da, onların bəziləri yalnız öz dövrü üçün işlək olmuşdur: *bağır-ciyər, becid-tez, bilik-elm, is-əyə, qoqu-yiy, savaşı-vuruş, öksüz-yətim, söz-kəlimə-kələci, tatlu-şirin, yol-iz, yaxşı-əyü-yeg, yar-yaran-yoldaş* və s. **Bağır//ciyər** sinonim cərgədə yer almış “ciyər” sözü müasir ədəbi dilimizdə “insan və onurğalı heyvanlarda döz qəfəsində yerləşən tənəffüs orqanı olan ağciyər” və “insan və heyvan bədəninin öd hasil edən

¹⁷ Nağısoylu, M. Həzini. “Hədəsi-ərəbein” tərcüməsi / M.Nağısoylu. – Bakı: Nurlan, – 2002. – 359 s.

və maddələr mübadiləsi ilə bağlı bir sıra mühüm prosesləri törədən daxili orqanı” anlamlarını ifadə edir. Abidənin dilində də bu söz müasir dilimizdə olduğu kimi eyni məna yükünü daşıyır: “*Çün cigər bəndimi ol nur suyi birlə yudular*”(SN,94-221b); Abidənin dilində işlənmiş “bağır” sözü isə “ürək, qəlb” anlamları ilə yanaşı, insan orqanı olan *ol dökülən sudan nur yalanurdu*”(SN,94a-222a); **Türkmənşəli, ərəb və fars sözlərdən ibarət sinonimlər** - “Siyərün-Nəbi” əsərinin tərcümə abidəsi olduğunu nəzərə alsaq, burada alınma sözlərdən geniş istifadə olunması təbii qarşılanmalıdır. Əsərin dilində bir qrup alınma sözlər vardır ki, onlar dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazana bilməmiş və tarixi səciyyə daşımışdır. Lakin türk mənşəli sözlərlə bərabər çıxış edən ərəb-fars sözlərinin əksəriyyəti dilimizə o qədər qaynayıb qarışmışdır ki, bəzən onların alınma olduğunu da müəyyənləşdirmək çətin olur. “*Bu ondan irəli gəlir ki, alınma sözlər alan dildə fonetik dəyişikliyə uğrayır, onun qrammatik qaydaları əsasında formalaşır, onda sözyaratma mənbəyinə çevrilir, adi məfhumların ifadəçisinə çevrilir*”¹⁸. Abidənin dilində sinonim kimi çıxış edən alınma leksik vahidlərin bu qəbildən olan qismi – *qədar, heybətli, qüvvətli, xəstə, əsil, qətrə, möhtəşəmlik, mübarək, nur, elm, adam, avaz* və s. XIV əsr Azərbaycan dilində olduğu kimi müasir ədəbi dilimizdə də öz işləkliyi ilə seçilir. Məsələn, **Qədar//dənli** - “*Bən ki ulu səyyid oğlam, ata-ana issi, mal, mülkət issi, bənüm çəvrəmdə haşiyətüm olmaya on ol qədar xizmətimdə oğlanlar yüriməyə*” (SN, 101a 239b-40a); “*Ol dənli möcüzat ol alınandağı nur bərəkətinəndür dedi*” (SN, 42-113b); **Qızlıq // qəht** - “*Ol yıllarda yağmur yağmamışdı, nəbat bitməmişdi, əzim qəht və qızlıq yıllar idi*”(SN, 79-185a) və s. **Yalnız ərəb və fars sözlərindən ibarət sinonimlər**. Abidənin dilində yalnız ərəb və fars sözlərindən ibarət sinonim cərgələr yaradan leksik vahidlər də qeydə alınmışdır ki, ədib onlardan üslubi çalarlıq yaratmaq məqsədilə yararlanmış, nitqi daha təsirli etmək üçün istifadə etmişdir. Bu qəbildən olan sözlərin bir qismi dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanaraq hazırda milli sözlərimizlə bərabər işlənməkdədir: **Allah-təala // haqq-təala // rəbbül-ələmin** - “*Allah-*

¹⁸ Həsənov, H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / H.Həsənov. – Bakı: Maarif, – 1988. – s.119

təala suya əmr eylədi su iki yana dağılmış tururkən yürüdi, aqdı” (SN,136-322a); “**Həqq-təala** ol qəvmə dəxi əzab veribidi, həlak etdi, qəhr eylədi” (SN,111a-260a); “*Andan Rahib ayıtdı: Ya seyyidi-hərəm, yəqinün şöylə olsun kim, vələdün vələdi Seyyidül-əvvəlin vəl-axirindür, xatəmül-nəbiyyündür, həbib-i-Rəbbül-aləmindür*” (SN,118-275a-b-74a); **Bipiyan // bihədd** - “Ol çəri bir dəniz idi, **bihədd** və **bipayan** idi” (SN,106- 252a); **Fikir // əndişə** - “*Ya cəddi, neçün məlulsin, nə fikirdəsin, nə əndişədəsin, -dedi*” (SN,106- 254a) və s.

Üçüncü fəslin üçüncü yarımfəslinin ikinci bəndi “**Feili sinonimlər**” adlanır. Zəngin söz yaradıcılığı potensialına malik və semantik tutumu ilə digər nitq hissələrindən fərqlənən feillərin sinonimliyi onun leksik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına geniş imkan yaradır. Dildə sinonimləri fərqləndirmək, fikrin ifadəsi üçün daha münasib olanı seçmək yazardan böyük üslubi bacarıq, üslubi vərdiş tələb edir. Bu baxımdan Mustafa Zərir öz yaradıcılığında sinonim feillərini məharətlə işlədərək milli leksikanın bütün imkanlarından istifadə etməyə çalışmışdır. Abidənin dilində sinonim cərgələrdə yer almış feillər, əsasən, milli sözlərlə ifadə olunmuşdur: **Açmaq//çözmək//şəşmək - Yetişi gəldilər. Abdullahu qurtardılar. Əlin-ayağın çözdilər**” (SN,34-100a); “*Ər və əvrət üstinə uşdılar, əlini-ayağını şəşdilər, bağrılarına basdılar, qucdılar, görüşdilər*” (SN,34-101b); sözləri müasir ədəbi dilimizdə arxaikləşən çözmək və şəşmək feilləri “bağlanmış, düyünlənmiş bir şeyin düyününü, büküyünü açmaq” anlamında işlənmişdir. Eləcə də abidənin dilində çözmək feilinin “həll etmək” mənasını ifadə etdiyini də görə bilərik: “*Əbu Talib anı Rəsulə ərz əylərdi, Rəsul ol müşkili həll edərdi, ol şəşərdi*” (SN,131a-311a); Bununla belə, açmaq sözü digər sinonim qarşılıqlarına nisbətən əsərdə öz işləkliyi və çoxmənalılığı ilə fərqlənir: “*Andan rahib yerindən turu gəldi, vardı bir səhifə gətürdi, bir mürəbbə bükülmüş vəərəqi açdı*” (SN, 80b-81a-b); “*Andan Zübəyr buyurdu, yükləri açdılar, satu bazar əyləməgə başladılar*” (SN,135-319b); **Ağırmaq// acımaq** - “*Heç qan çıqmadı, ağırımadı-acımadı*” (SN,91-217b) və s. **Mürəkkəb feillərlə ifadə olunmuş feili sinonimlər.** Sinonim cərgədə yer almış leksik vahidlərin biri mürəkkəb feil ilə ifadə olunmuşdur. Əsərdə yer almış iş, hal, hərəkət bildirən mürəkkəb leksik vahidlərin milli sözlərimizlə yanaşı, alınma sözlərin hesabına da sinonim cərgələrdə yer aldığını görmək müm-

kündür: **Dağıtmaq//sürüb getmək** - “*Bu qələbəyi dağıdım, bu qəvğayı sürim getsün dedi*” (SN,129-305b); **Qaqmaq // qağırmaq // qatı söyləmək** - “*Xələyiq yənə qaqdılar, yəni qağırşdılar*” (SN,105-247b-48ab); “*...ortalalarına fitnə düşdi, bir-birinə qatı söylədilər, qılıc tartdılar, bir-birini qırdılar*” (SN,104-244b-45a) və s.

Üçüncü fəslin üçüncü yarımfəslinin üçüncü bəndi “**Sinonim cütlüklər**” adlanır. Mustafa Zərir öz dövrünün hakim dili, Qurani-Kərimin dili olan ərəb dilinin kreativ imkanlarını əla bilməsi, bu dilin söz və ifadələrindən yerli-yerində işlətməsi ilə tərcümənin dilinin bədiiliyinə xüsusi fikir vermiş, üslubi rəngarənglik yarada bilmişdir. Bu baxımdan abidənin dilində bir sıra sinonim cütlüklərə də rast gəlinir ki, ədib onlardan əsərin dilinin poetik gücünü artırmaq üçün məharətlə istifadə etmiş, yaxın mənalı sözlərin semantik rənglərindən ustalıqla yararlanaraq fikrin daxili məzmununun açılmasına çalışmışdır: **Ağrı // inildi** – “*Amma dəxi xatunların bigi ağrı-inildi görmədi, asanlıq birlə vücuda gətirdi*” (SN,14-62b); **Altun // qızıl** - “*Zərqa bin altun-qızıl aldı, gəldi, Abdulah yoldan çıxarmadı, cadu əvrət idi, Kahinə idi, sehri aləm içində məşhur dedi*” (Si.Da.50-126a); **Can // gönül** - “*Xələyiq candan-gönüldən mühibbi sadıqi oldılar*” (SN,98-230a) və s.

Üçüncü fəslin dördüncü yarımfəslə “**Antonimlər**” adlanır. Antonimlər tarixən dilimizdə mövcud olmuş və dilin tarixi inkişaf prosesində leksik kateqoriya kimi çıxış etmişdir. Antonimlər dildə bədi fəslin obrazlı verilməsi, poetik təsvirlərin təzadlı cəhətlərinin üzə çıxarılması, kontrastların yaradılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dilçilikdə antonimlər əkslik dərəcəsini, ziddiyyət tamlığını ifadə etməsi baxımından mütləq və nisbi antonimlər kimi təsniflənmişdir¹⁹.

Tədqiqat obyektini kimi götürdüyümüz “Siyərün-Nəbi” əsərində də antonimlərdən ekspressiv və emosional ifadə vasitələri kimi geniş istifadə olunmuşdur:

Üçüncü fəslin dördüncü yarımfəslinin birinci bəndi “**Mütləq antonimlər**” adlanır. Abidənin dilində mütləq antonimlər məzmun və mahiyyəti etibarilə, əsasən, adlar və feillərə aid olduğu üçün onları ismi

¹⁹ Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika / S.Cəfərov. – Bakı: Maarif, – 1970; Həsənov, H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / H.Həsənov. – Bakı: Maarif, – 1988; Məhərrəmov, R. M.Ə.Sabirin söz dünyası / R.Məhərrəmov. – Bakı: Nurlan, – 2006.

antonimlər və feili antonimlər kimi təsnifləndirmək məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

Abidənin dilində yer alan ismi antonimlərin semantik tutumu, ifadə etdikləri fərqli məna ampluaları, əsasən, şəxs, onun iş fəaliyyəti, təbiət hadisələri, zaman və məkan anlayışı, əlamət, keyfiyyət, hal-vəziyyət və s. kimi xüsusiyyətlərlə bağlıdır.

1) Adlarla ifadə olunmuş antonimlər: Aq//qara - “*Abuallah aytdı: Əbdünüz aqmıdı, yoqsa qaramıdı*”(SN, 112b-13a); **Alçaq//yucə** - “*Qanqısı alçaq, qanqısı yucə olur, qanqısı qul bigi, qanqısı xacə olur*”(SN,129-305b); **Bay // yoxsul** - “*Ərün, əvrətün, bayun, yoxsulun könli içində yer əyləmişdi*”(SN,30-90b-91b) və s.

Feillərlə ifadə olunmuş antonimlər: Almaq//vermək – “*Bunlar içərüdə kələci edərlər, aldum-verdüm sözindən hənuz dikmədən əbsəm olmadın məgər taşraqı tutğun yəhudilər qapu qatında oturmuşlardı*”(Si.Da.44-118b); **Çımaq//batmaq** - “*Ol silsilənin ucu ayrılır, dört yana dağılır, bir ucu gögə çıxar, bir ucu yerə batar*” (SN,28-88b) və s.

Üçüncü fəslin dördüncü yarımfəslinin ikinci bəndi “**Nisbi antonimlər**” adlanır. Abidənin dilində yalnız mətn daxilində gerçəkləşən və yalnız mətn daxilində əkslik münasibətinin formalaşdırılması ilə yaradılan sözlər nisbi antonimlər kimi çıxış edirlər.

Yigit//qoca; Qarayağız//saruşın – “*Hünəri ol idi kim, üç günlük yoldan gələni-gedəni görürdi, bilürdi ərkəkmidür, dişimidür, boyu uzunmidur, qısamıdur, yigitmidür, qocamıdur,qarayağızmidur, saruşınmidur, nə geyür, nə sarınur, cəmini üç günlük yoldan baqardı, görər idi, tanur idi, kəndü qəvminə xəbər verir idi*” (SN,50-126b) və s.

Eləcə də abidənin dilində işlənmiş zaman məzmunlu əvvəl-sonra, hal-vəziyyət məzmunlu müti-möhkəm antonim sözlərin məzmununda nisbilik nəzərə çarpır: “*Ol Zəməzəm quyusu kim, əvvəldə var idi, İsmail peyğəmbərdən sonra örtüldi, bəliürsüz oldı, bana hatifədn ün gəldi kim, ol quyuyu açğıl, artığıl dəyü dəstur oldı kim, gəldüm Allah-təalanun əmrini yərinə gətürəm dedi*” (SN, 24-84b); “*Abdullah baş götürdi, aytdı: “Ya əbətə, bizə nə tanışursun, biz sənün əmrünə müti, hökminə möhkəmüz”*” (SN, 31-92a).

Beləliklə, Mustafa Zəririn tərcümə əsərində təzadlı lövhələrin yaradılmasında, çeşidli üslubi çalarların formalaşdırılmasında, ifadə olunan fikrin daha dəqiq qavranılmasında antonimlərin xüsusi ifadə

vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqatdan əldə edilmiş elmi qənaətlər ümumiləşdirilmişdir:

1. XIV əsr Şərqi Anadolu ədəbi məktəbinin görkəmli nümayəndəsi olan Ərzurumlu Qazi Mustafa Zərir öz yaradıcılığını Azərbaycan dilində yaradan və bu ədəbi dilin bütün səviyyələrində inkişafına xidmət edən Azərbaycan şairidir. Onun bədii dili Azərbaycan xalqının folkloruna söykənən və ondan mənəvi güc alan, canlı xalq dili ilə səsleşən Azərbaycan türk dilidir. Mustafa Zərir “Siyərün-Nəbi” adlı tərcümə əsərinin mövzusu ilə bağlı bir sıra ərəb, fars sözləri, izafət tərkiblərindən istifadə etməsinə baxmayaraq, kitabı sadə, ümumxalq danışq dilinə yaxın bir dildə qələmə almışdır. O, dilin bədiiliyini qorumaqla, ana dilinin bütün incəliklərindən yararlanmış, az sözlə böyük mətləbin anladılması baxımından canlı dildən aldığı deyim və ifadələrin mənə imkanlarından üslubi-poetik vasitə kimi istifadə etmişdir.

2. Ərzurumlu Qazi Mustafa Zəririn “Siyərün-Nəbi” tərcümə əsəri türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsində mühüm dil tarixi qaynağı kimi əhəmiyyətlidir.

3. Anadilli əlyazmaların araşdırılması Azərbaycan mədəniyyətində bədii tərcümənin qədim tarixinin və zəngin yaradıcılıq ənənələrinin mövcud olmasını təsdiq edir. Anadilli ədəbiyyatımızla paralel olaraq tarixən tərcümə ədəbiyyatı da mövcud olmuş və ədəbiyyat tariximizin zənginləşməsində, milli ədəbi dilin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

4. Mustafa Zəririn “Siyərün-Nəbi” əsəri Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatı tarixində, eləcə də orta əsrlər türk ədəbiyyatı tarixində ilk siyər tərcümə əsəri kimi çox dəyərli mənbə hesab olunur.

5. Mustafa Zərir “Siyərün-Nəbi” əsərini yazarkən VII əsr ərəb müəllif və mühəddislərindən, eləcə də İslam tarixinin yazılmasında ilk olan İbn İshaqın “Kitabul-Mübtədə və fi-Məbas vəl-Məğazi” və ya İslamın ilkin dövr tarixçilərindən olmuş İbn Hişamın “Əs-Sirətün Nəbəviyyə li ibni Hişam” əsərlərindən, eləcə də Vaqdinin “Siyər”indən mənbə kimi istifadə etmişdir.

6. “Siyərün-Nəbi” əsərinin dilinin lüğət tərkibinin əsas hissəsini Azərbaycan-türk sözləri təşkil edir. Əsərdə müxtəlif münasibətlərdə və

məqamlarda istifadə olunan iyirmi dörd adda tematik söz qrupu müəyyənləşdirilmiş, eləcə də hal-hərəkət bildirən sözlər ifadə etdikləri lüğəvi anlamlara görə təsniflənmişdir. Həmçinin əsərdə müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaiklik ifadə edən sözlər, nisbi arxaizmlər qeydə alınmış, yalnız dialekt və şivələrdə qorunan, eləcə də hazırda ümumxalq dilində belə, istifadədən qalan, yalnız qədim türk dilləri lüğətlərində qeydə alınan tam arxaizmlər müəyyənləşdirilmiş, onların Azərbaycan dilinin, türk dillərinin tarixi, tarixi-müqayisəli leksikologiyası üçün əhəmiyyətliyi əsaslandırılmışdır.

7. Dissertasiyada leksik-semantik söz qrupları üzrə linqvistik təhlil aparılmış, sözlərin məna əlaqələrinə, ümumi məna elementlərinin olmamasına, məna yaxınlığı və məna qarşılaşdırılmasına görə əsas dörd növü müəyyənləşdirilmişdir: 1) çoxmənalı sözlər; 2) omonimlər; 3) sinonimlər; 4) antonimlər. Abidənin dilində çoxmənalı sözlərin əksəriyyəti müəyyən tarixi inkişaf yolu keçərək günümüzdə qədər gəlib çatmış, polisemik xüsusiyyətlərini qoruya bilməmişdir. Əsərdə leksik-semantik və leksik-qrammatik qruplar üzrə təsniflənmiş omonimlər, əsasən, türkmənşəli sözlər hesabına yaransa da, sırf alınmalarla (əman: möhlət, macal, imkan; əman: əhd etmək, söz vermək; din: tanrıya etiqadı və tapınmağı sistemləşdirən ictimai şüur forması; din: danışmaq; halal: haram olmayan, xeyirli, halal: arvad; xəxt: hakimiyyət, xəxt: xəxt-tac) da omonim cərgələr əmələ gəlmişdir. Eləcə də abidənin dilindəki sinonim və antonim qruplarında yer almış olan leksik vahidlərin böyük əksəriyyəti türkmənşəli sözlərdir. Bununla belə, bir sıra türk mənşəli sözlər dövrün aparıcı dilləri olan ərəb və fars sözlərinin müqaviməti qarşısında dayanıb bilməmiş, dilin arxaik lüğət fondunda yer almışdır. Bəzi sözlər isə qismən fonetik dəyişikliyə uğramaqla öz mövqelərini ədəbi dilimizdə qoruyub saxlaya bilməmişdir.

8. Mustafa Zəririn tərcümə əsəri olan “Siyərün-Nəbi” əsərinin lüğət tərkibində yer almış feili frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik təhlili göstərir ki, abidədə qeydə alınmış frazemlərin böyük əksəriyyəti ana dilində olan və canlı xalq dilindən götürülmüş dil vahidləridir. Əsərin dilindəki frazeoloji birləşmələr abidənin dilinin üslubi imkanlarını zənginləşdirməklə onları leksik-semantik cəhətdən dəyişdirmişdir. Bu xüsusiyyət də, öz növbəsində, orta əsrlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin inkişafına zəmin yaratmışdır.

9. Dildəki sözlərin mənalарının genişlənməsi hər bir dilin tarixi inkişafında nəzərə çarpan semantik hadisələrdəndir. Sözlün mənasının genişlənməsi müəyyən tarixi dövrlə, dilin daşıyıcısı olan cəmiyyətin ictimai-siyasi quruluşu, dünyagörüşü, mədəniyyəti ilə bağlı olmuşdur. Abidənin dilində sözlərin tarixi etimoloji tədqiqi dilin lüğət tərkibinin zənginləşmə yollarını sistemətik olaraq göz önünə sərir. Bu baxımdan bəzi lüğət vahidlərinin qədim türk yazılı abidələrindən bu yana müxtəlif dönm-lərdə meydana gələn yeni məna çalarlarının dilin söz xəzinəsini zənginləşdirdiyini söyləyə bilərik.

10. Abidənin həm qədim, həm də orta əsrlər və sonrakı dövr türkdilli və Azərbaycan dilində olan abidələr, müasir Azərbaycan ədəbi dil ilə müqayisəsi zamanı ortaya çıxan dil faktları, bənzər və fərqli cəhətlərin aşkarlanması oğuz qrupu türk ləhcələri ilə karluq-uyğur, qırpaq qrupu türk ləhcələri arasındakı münasibətlərin tarixi köklərini öyrənməkdə əhəmiyyət daşıyır.

Dissertasiya mövzusu ilə əlaqədar müəllifin aşağıdakı məqalə və tezisləri çap olunmuşdur:

1. İlk anadilli abidələrimizin linqvistik tədqiqinin aktuallığı haqqında // Filologiya məsələləri, – 2008. № 7, – s.145-154

2. İlk “Yusif və Züleyxa” məsnəvilərində klassik türk şeirindən əruza keçidin əlamətləri // Dünyaya baxış, – 2010. 2, – s.38-47

3. Лингвостилистические особенности первых тюркоязычных поем // Əл-Фараби атындағы Казак Үлтыг Университети, Хабаршы. Филология сериясы, – 2011. № 3 (113), – s.99-104

4. Mustafa Zəririn “Siyərün-Nəbi” əsərində türk mənşəli arxaizmlər // “Azərbaycan Şərqsünaslıq elminin inkişaf yolları”. Akademik Vasim Məmmədəliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransının Materialları, – Bakı: – 27-28 iyun, – 2013. – s.111-113.

5. Mustafa Zəririn dövrü, həyatı və əsərləri // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVIII respublika elmi konfransının materialları, II cild, – Bakı: – 2013. – c. II, – s.105-107

6. Mustafa Zəririn “Siyərün-Nəbi” əsərində feili frazeoloji

birləşmələr // Sivilizasiya, – 2014. № 10, – s.49-57

7. Mustafa Zəririn “Siyərün-Nəbi” əsərində bir neçə arxaik feil haqqında // Filologiya məsələləri, – 2015. №6, – s. 17-23

8. Mustafa Zəririn “Siyərün-Nəbi” əsərində iki feillər // Filologiya məsələləri, – 2015. № 5, – s.219-225

9. Mustafa Zəririn “Siyərün-Nəbi” əsərində ismi-frazeoloji birləşmələr // III Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumu materialları, – Bakı: – 25-27 may, – 2016. – c. 1.– s.676-680

10. Mustafa Zəririn “Siyərün-Nəbi” əsərindən bir neçə arxaik söz nümunələri // IV Uluslararası Türk Dünyası Araşdırmaları Sempozyumu, – Niğde: – 26-28 Nisan, – 2017. – s. 427-429

11. Mustafa Zəririn “Siyərün-Nəbi” əsərində işlənən deyim və ifadələrin leksik-semantik xüsusiyyətləri // “Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası”. Akademik Ağamusa Axundovun 85 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları, – Bakı: – 24-25 aprel, – 2017. – s. 497-483

12. Orta əsr dini tərcümə ədəbiyyatı nümunəsi “Siyərün-Nəbi” // “Azərbaycan Əlyazmaları Dünya Kitabxanalarında”. İslam ölkələrinin mədəniyyəti, ədəbiyyatı və tarixinə dair əlyazma abidələrinin tədqiqinə həsr olunmuş II Beynəlxalq Elmi-Nəzəri Konfransın materialları, – Bakı: – 29 noyabr, – 2017. – s. 134-136.

13. Ədəbiyyatımızın orta əsr dini tərcümə nümunəsi “Siyərün-Nəbi” // V Халықаралық туркі әлемі зерттеулері сипозиумы, – Алматы: – 11-13 қазан, – 2018. – т. I, – с. 548-551

14. Языковые стилистические особенности произведения Мустафы Зарира «Сиярун Наби» // Zeitschrift für die Welt der Türken, – 2020. Vol.12, No 2, – с.49-68

Dissertasiyanın müdafiəsi 21 dekabr 2021-ci il tarixində saat 10⁰⁰-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 19 noyabr 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 15.11.2021

Kağız formatı: 60x84 16¹

Həcm: 48 347

Tiraj: 100